

ОСВІТА ЄВРЕЇВ ВОЛИНИ У ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Наприкінці ХУІІІ ст., внаслідок поділу Речі Посполитої, землі Волині стали належати Російській імперії, яка активно впроваджувала свою імперську внутрішню політику щодо національних меншин. Історія євреїв Волинської губернії є частиною всієї етнічної історії України, що тісно пов'язана з державотворчими, юридичними, демографічними, економічними, соціальними, культурними, духовними та іншими чинниками. Тільки комплексний підхід створює гарантії для всебічного дослідження теми.

Хронологічно історичну літературу з проблеми становлення і розвитку системи освіти умовно можна розділити на чотири групи: дореволюційні дослідження, наукові праці радянського періоду, публікації пострадянського періоду, праці закордонних дослідників.

У ХІХ - на початку ХХ ст. було написано і видано найбільшу кількість значних праць з історії євреїв. Це, насамперед, «Еврейская энциклопедия, свод знаний о еврействе и его культуре» у 16-ти томах під загальною редакцією Л. Каценельсона і Т. Гінцбурга (1). Ґрунтовно і науково-популярно енциклопедія дає відомості з усіх сторін життя єврейського народу: соціально-економічних, релігійних, етнокультурних, політичних, побутових. У статтях можна знайти багато фактологічного, статистичного і узагальнюючого матеріалу з історії розвитку освіти євреїв як у всьому світі, так і у Російській імперії, зокрема Волинської губернії. В енциклопедії є відомості про видатних єврейських просвітників, вказані найбільш значні їх твори. У 1991 р. «Еврейская энциклопедия» була перевидана.

Багато цікавих відомостей з історії євреїв, розвитку їх освіти і культури можна знайти на сторінках «Большой энциклопедии» за редакцією С. Южакова (2), «Энциклопедического словаря» Ф. Брокгауза та І. Ефрона (3). В цих виданнях у статтях про єврейську літературу, мову, освіту, законодавство міститься багато різноманітної статистичної та фактичної інформації. Заслуговує на увагу дослідників єврейської освіти стаття «Евреи» в «Энциклопедическом словаре» російського бібліографічного інституту Гранат, в якій аналізуються літературно-просвітительські напрями єврейської культури.

У ХІХ ст. з'являються ряд наукових досліджень з питань розвитку єврейської освіти відомих єврейських просвітників. Письменник, юрист, випускник Житомирського рабинського училища М. Моргуліс вмщував статті в газети «Киевлянин», «Киевский курьер», «Киевский телеграф», в яких аналізував стан єврейської освіти, давав критичну оцінку освітній реформі і вносив свої пропозиції щодо її здійснення. Він співробітничав з єврейською газетою «День», де очолював відділ іноземної кореспонденції. М. Моргуліс - автор фундаментальної праці «К истории образования русских евреев», у якій він зробив ґрунтовний аналіз процесу становлення єврейської освіти, висвітлив роль державних діячів і Миколи І в справі залучення євреїв до загальної освіти, здійснення контролю за традиційними релігійними навчальними закладами та новими державними, які були відкриті у 40-х рр. ХІХ ст.

У своєму творі М. Моргуліс детально описав діяльність міністра народної освіти С. Уварова щодо реформування єврейської освіти, Лілієнталя, який, відвідавши Південно-Західний край, зокрема Волинську губернію, став одним із ініціаторів освітніх реформ (4). Значний вклад у вивчення історії культури і освіти внесла історико-етнографічна комісія при Товаристві розповсюдження освіти серед євреїв.

Відомий історик, публіцист і громадський діяч С. Дубнов, який був ініціатором створення товариства, опублікував ряд дослідницьких праць з історії єврейства, писав статті у журнал «Восход» про історію хасидизму та роль мови (ідиш) і літератури, вносив свої пропозиції щодо реформування єврейської шкільної освіти (5). Після революції 1917 р. діяльність дослідників єврейської історії ще деякий час не припинялась. У фундаментальній праці Ю. Гессена «История еврейского народа в России» було проаналізовано весь шлях становлення і розвитку єврейської освіти в Російській імперії. Автор докладно писав про освітні реформи та проблеми, які виникли з їх впровадженням. Ю. Гессен дав оцінку впливу на розвиток єврейських громад ортодоксальних рабиністів, діячів хасидського руху, маскілім. Грунтовно показано у творі шлях єврейської освіти в дусі ідей Гаскалі. Детально Ю. Гессен описав діяльність Державша, С. Уварова, М. Лілієнталя, інших державних діячів щодо реформування єврейської освіти, показав процес створення державних єврейських навчальних закладів, фінансування шляхом впровадження свічкового та коробкового зборів (6).

Цікавий для етнодослідників Волині фактологічний матеріал мають праці краєзнавців XIX ст.: Л. Батюшкова «Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края» (7), В. Камінського «Этнографическое изучение Волыни» (8), С. Каретнікова «Волынская губерния. Географическо-исторический очерк» (9), Н. Трипольського «Исторические сведения о городе Житомире Волынской губернии» (10).

Важливе значення для вивчення соціально-економічних передумов розвитку єврейської культури та освіти на Україні, зокрема Волинської губернії, мають праці І. Оршанського «Евреи в России» і «Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев», А. Гаркаві «Из истории культуры русских евреев», Браудо А. та Вішніцера «История евреев в России», Субботіна «В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в Западной и Юго-Западной России за лето 1887 г.» (11), Барбот-де-Марні «Отчет о поездке в Галицию, Волынь и Подолию в 1865 г.».

Докладно та науково-популярно питання освіти євреїв Волині висвітлено у творах викладачів єврейських навчальних закладів: Т. Ротенберга - завідувача Романівської талмуд-тори та викладача Житомирського рабинського училища Л. Бінштока. Т. Ротенберг в оповіданні «Экзамен в талмуд-торе» яскраво описав навчально-виховний процес у початковому громадському єврейському навчальному закладі (12). Заслуговують на увагу його кореспонденції, які були надруковані в журналі «Еврейская школа» (13; 14). Л. Біншток у праці «Вопрос об еврейских училищах» (15) дав глибокий аналіз стану навчально-виховної роботи в державних єврейських училищах, накреслив шляхи подолання негативних явищ в єврейській освіті. Для вивчення проблем, які виникли з розвитком освіти євреїв у світлі ідей Гаскалі, важливими для дослідника є праці

Гердона «Еврейские училища» (16) та Н. Ботвинника «Взгляды Н. И. Пирогова на вопросы просвещения евреев» (17), в яких автори висвітлили негаразди державної єврейської освіти та традиційної релігійної, висловили свої погляди та внесли пропозиції щодо її реформування.

Багато інформативного матеріалу містять наукові публікації журналу «Вестник ОПЕ» Товариства розповсюдження освіти серед євреїв Росії. І. Шульковський у статті «Хедер на Волині» дав критичний аналіз стану навчально-виховної роботи у традиційній єврейській школі, її матеріальному забезпеченню, кваліфікаційному рівню викладачів, санітарним умовам навчання єврейських дітей Волині (18). Я. Сйгер у статті «Нормальный тип еврейской школы» писав про проблеми початкової освіти, аналізував пропозиції видатних єврейських освітянських діячів щодо її реформування, пропонував свою концепцію покращення навчально-виховної роботи, вносив пропозиції щодо влаштування єврейських шкіл нового типу (19). Х. Каздан в статті «Шолом-Алейхем для дітей» аналізував зміст оповідань видатного єврейського письменника і водночас надавав можливість досліднику простежити особливості навчання та виховання у хедерах (20). Д. Еркін у статті «Школа-хедер» пише про своє бачення проблеми початкової традиційної єврейської освіти та про подолання негативних явищ в ній (21). Заслуговує глибокого вивчення дослідників стаття Д. Маггіда «Из истории еврейского образования в России» (22), в якій є опис методики початкового навчання, рекомендації вчителям.

Грунтовну інформацію про стан єврейської освіти на Волині можна отримати, вивчаючи статистичні збірники, звіти губернатора Волині, генерал-губернатора, попечителя Київського навчального округу, часописи, наукові статті, нариси дослідників XIX - початку XX століття. Заслуговують на увагу праці М. Моргуліса «Статистический очерк Волынской губернии сравнительно с другими губерниями Юго-Западного края», Забеліна «Военно-статистическое обозрение Волынской губернии». Статистичні дані щодо кількості єврейського населення у містах, містечках і селах Волинської губернії, грамотності дітей, чоловіків і жінок за віковими групами, рівня їх освіти, володіння мовами, зайнятості у сферах науки, мистецтва, освіти можна знайти у матеріалах «Первой всеобщей переписи населения Российской империи, 1897 г.» і інформаційно-аналітичному нарисі Лічкова «Юго-Западный край по данным переписи 1897 г.».

Порівняльний аналіз стану єврейської освіти можна зробити, вивчивши матеріали, які вміщені у часописах «Обзор Волынской губернии». Ці щорічні видання містять статистичні показники і короткий огляд освітніх закладів єврейських громад міст і містечок Волині. Адреси єврейських навчальних закладів, прізвища, імена завідувачів та вчителів, які там працювали, дані про рівень їх освіти і стаж роботи, кількість учнів у закладах, вартість навчання (якщо навчання за оплату), джерела фінансування та інші відомості містять часописи «Памятная книжка Вольской губернии», «Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии», «Памятная книжка Киевского учебного округа. Ч. III. Волынская губерния».

Багато фактологічного і аналітичного матеріалу щодо єврейської освіти на Волині на початку XX ст. містить «Отчет директора народных училищ Волынской

губернии за 1902 г.» (23). Зміст навчання, професійної підготовки, стан матеріальної бази, прізвища викладачів, майстрів виробничого навчання та рівень їх кваліфікації, джерела фінансування та ін. можна знайти в «Отчете Житомирского общественного еврейского женского училища с ремесленным отделением (профессионального училища) за 1908 год» (24).

Надзвичайно різноманітний фактологічний матеріал про освіту євреїв Волині є у дослідженнях і наукових працях періодичних видань ХГХ - початку ХХ століття. Це журнал «Восход», «Книжки Восхода», «Еврейская старина», «Еврейская жизнь», газети «День», «Рассвет», «Недельная хроника Восхода», «Сион», «Волинь», «Волынские епархиальные ведомости», «Волынская жизнь», «Волынские губернские ведомости». В них є багато матеріалів, які характеризують стан освіти євреїв Волині, проблеми традиційних початкових єврейських шкіл-хедерів та талмудтор. В цих періодичних виданнях можна знайти цікаві публікації про казенну єврейську освіту з її досягненнями та недоліками, аналіз проблем релігійного навчання та виховання, біографічні дані видатних освітян. Авторами публікацій найчастіше були відомі громадські та релігійні діячі, викладачі навчальних закладів.

Фундаментальні праці, монографії, етнографічні дослідження, часописи, статті в періодичних виданнях, опубліковані звіти і статистичні довідки містять багато фактологічного та описового матеріалу для вивчення історії становлення і розвитку освіти євреїв на Волині у ХГХ - на початку ХХ ст. Вони відбивають динаміку соціально-економічного і культурно-освітнього життя, віяння епохи тощо. Глибоке, об'єктивне вивчення культурно-освітніх процесів єврейського народу буде сприяти знищенню шансів для реанімації і підтримки стереотипів минулого, які довгий час сіяли ворожнечу між українцями і євреями. Наприкінці ХХ - початку ХХІ ст. демократичні перетворення в незалежній Україні створили широкі можливості для ґрунтовного вивчення історії національних меншин, зокрема євреїв.

1. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем: 16 т. - СПб., 1908 - 1913.
2. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания. - СПб.: Просвещение. - 1902.
3. Энциклопедический словарь.-СПб.: Типограф. Эфрона, 1893.
4. Моргулис М. История образования русских евреев / Сб. Еврейская библиотека. Т. 1. - СПб., 1881; т. 2. - СПб., 1872.
5. Дубнов С. М. Краткая история евреев. - СПб., 1912.
6. Гессен Ю. История еврейского народа в России. - М., 1993; - Иерусалим, 5753. - 281 с.
7. Батюшков Л. Н. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края.-СПб., 1898.-323 с.
8. Каминский В. Этнографическое изучение Волини. - Варшава, 1912. - 57 с.
9. Каретников С. Волынская губерния /Географическо-исторический очерк. - Ковель, 1905. - 78 с.
10. Трипольский Н. Исторические сведения о городе Житомире Волынской губернии. Волынский историко-археологический сборник. Вып. 1. - Почаев - Житомир, 1896. - С. 49 - 116.
11. Субботин А. П. В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в Западной и Юго-Западной России за лето 1887 г. Вып. 2. - СПб., 1890. - 181 с,

12. Ротенберг Т. В. Экзамен в талмуд-торе. - Житомир, 1907. - 26 с.
13. Ротенберг Т. В. Школьные вечера // Еврейская школа. - 1905. - №3.-С. 69-70.
14. Ротенберг Т. В. Школьное дело в Ромнах // Еврейская школа. -1905. - № 2. - С. 40 - 41.
15. Биншток Л. Вопрос об еврейских училищах // Еврейский вопрос. -СПб., 1866.-С. 18-58.
16. Гердон. Еврейские училища // Еврейский вопрос. - 1862, - № 9. - С. 30 - 48.
17. Ботвинник Н. Р. Взгляды Н. И. Пирогова на вопросы просвещения евреев // Вестник ОПЕ. - 1910. - № 2. - С. 3 - 20.
18. Шульковский И. Хедер на Волыни // Вестник ОПЕ. - 1912. - № 17. -С. 29-45.
19. Эйгер Я. Нормальный тип еврейской шкоды // Вестник ОПЕ. -1910. -№ I.-С. 5-9.
20. Каздан Х. Ш. Шолом-Алейхем для детей // Вестник ОПЕ. -1912. -№11.- С. 22 -31.
21. Эркин Д, Школа-хедер // Вестник ОПЕ. - 1911. - № 5. - С. 3 -20.
22. Маггид Д. Из истории еврейского образования в России // Вестник ОПЕ. - 1911. - № 8. - С. 35 - 41.
23. Отчет директора народных училищ Волынской губернии о состоянии учебных заведений дирекции за 1902 г. - Житомир, 1903.
24. Отчет Житомирского общественного еврейского женского училища с ремесленным отделением (профессионального училища) за 1908 г. - Житомир, 1909. - 25 с.